

Vat u ruimte ook op als tijd?

Tijdens de jaarlijkse bijeenkomst van de Population Association of America in Washington, maart 2001, hield voorzitter Arland Thornton een *presidential address* met in de titel de intrigerende term *reading history sideways*. Hij bedoelde daarmee de neiging van wetenschappers om verschillen tussen landen op één moment te vatten als verschillen in stadia van ontwikkeling, en daarmee als verschillen in de tijd. Of, in mijn vertaling: om ruimte op te vatten als tijd. Volgens Thornton kwam die neiging al voor in de 18e eeuw, en wel onder geschiedkundigen. Bij gebrek aan goede historische bronnen bestudeerden zij 'primitieve' samenlevingen om een beeld te krijgen van het verleden. De redenering achter deze methode was even simpel als ingenieus. Alle samenlevingen waren onherroepelijk en lineair op weg naar steeds moderner, beschaafder, ontwikkelder. Dus de samenlevingen die op een bepaald moment 'achterlieden' op die weg, gaven ons een betrouwbaar beeld van waar wij zelf vandaan kwamen. Natuurlijk leidde deze manier van denken tot grove fouten. En natuurlijk zijn wij vandaag de dag niet meer zo dom om ruimte op te vatten als tijd. Of toch wel?

Nog in 1985 kapittelde Charles Tilly in zijn boek *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* historisch sociologen die dezelfde fout maakten. Ook Thornton hield de PAA-deelnemers voor dat de gewoonte van het *reading history sideways* er bij sociaal-wetenschappers uit Noordwest-Europa en Noord-Amerika nog steeds flink zit ingebakken. Wij hebben, vrij naar Thornton, last van drie hardnekkige denkbeelden.

Ten eerste het vooruitgangdenken. Wij denken dat wij, hier en daar een hapering daargelaten, op weg zijn naar een betere toekomst. En dat dat moet, en goed is.

Ten tweede het westerse superioriteitsdenken. Wij denken dat wij in Noordwest-Europa en Noord-Amerika het verst op weg zijn naar die betere toekomst. Andere landen komen achter ons aan. (Als Nederlander mag ik daar misschien nog iets aan toevoegen: volgens mij denken wij eigenlijk stiekem dat wij *in Nederland* het verst op weg zijn. De Amerikanen lopen weliswaar in sommige ontwikkelingen op ons voor, maar dat is meer het op bepaalde punten te ver doorslaan. Wij moeten dus voortgaan op onze eigen weg en ervoor waken dat er bij ons geen 'Amerikaanse toestanden' ontstaan.)

Ten derde, en dat vloeit rechtstreeks voort uit het vooruitgangs- en superioriteitsdenken, het denkbeeld dat ruimte als tijd opgevat kan worden. Alleen gebruiken wij dit denkbeeld nu niet meer zozeer voor het verleden (we hebben nu immers meer bronnen waarmee we het verleden rechtstreeks kunnen onderzoeken), maar voor de toekomst.

In mijn eigen vakgebied, de demografie, is het inderdaad volstrekt niet moeilijk voorbeelden te vinden van het opvatten van ruimte als tijd. De (eerste) Demografische Transitie wordt bijvoorbeeld beschreven als een proces dat zich in verschillende landen na elkaar zou voltrekken. Op één moment in de geschiedenis kunnen verschillende landen geplaatst

worden op verschillende momenten in het tijdsverloop van 'de' Demografische Transitie. Ook in de literatuur over de Tweede Demografische Transitie zien we deze manier van denken terug. Het mechanische, deterministische is van het denken over demografische ontwikkelingen beslist af, maar nog steeds wordt er gedacht in termen van voorlopers (Zweden!) en achterblijvers (Zuid-Europa? Maar dat is raar, want in Italië is de vruchtbaarheid het laagst van de hele westerse wereld). Onlangs nog kreeg ik van een Amerikaanse referent de aanbeveling om in een artikel over Nederland te benadrukken dat 'this study offers a glimpse into what may happen in the U.S. in the near future (i.e., if and when our levels of cohabitation and singlehood reach those characterizing the Netherlands)'.

Natuurlijk kan het opvatten van ruimte als tijd net zulke grote fouten opleveren wanneer we het toepassen voor de toekomst als voor het verleden. Moeten we er dan maar mee ophouden? Thornton zegt van wel. Hij vindt dat we in één keer af moeten van al die drie hardnekkige denkbeelden: ons vooruitgangdenken, ons superioriteitsdenken, en ons idee dat we ruimte mogen opvatten als tijd. We stoppen daar gewoon mee. Tijd is tijd, en ruimte is ruimte.

Maar hier loopt Thornton volgens mij te hard van stapel. Akkoord, laten we proberen te dimmen in ons superioriteitsdenken. Dat geeft ons de gelegenheid met meer openheid te onderzoeken waar we staan, en wat we van andere samenlevingen kunnen leren. Laten we ons vooruitgangdenken proberen te relativiseren, om dezelfde reden (er helemaal van afstappen? Ik althans zou het niet eens willen, laat staan kunnen).

En het opvatten van ruimte als tijd? Dat dat soms toch wel nuttig kan zijn, bewijst het volgende, ietwat banale voorbeeld. Ik kan mij nog goed herinneren hoe geschokt ik in 1995 was over het mobiel-belgedrag in Milaan. In Nederland was de mobiele telefoon toen nog tamelijk exclusief. Je had de autotelefoon, en een enkele zakenman had een echte mobiel (al heetten die toen nog niet zo). Wel, in Milaan was de mobiele telefoon toen al heel ver doorgedrongen. En die Milanezen waren overal onbeschaamd aan het bellen. Zomaar op straat. Op terrasjes. In gezelschap. En niet een beetje besmuikt, niet met de hand voor de mond, niet discreet afgewend, niet zich verontschuldigend dat ze in gezelschap waren en later wel zouden terugbellen. Maar gewoon hardop. Had ik toen ruimte als tijd opgevat, dan had ik correct kunnen voorspellen hoe in Nederland het mobiel-belgedrag zich zou ontwikkelen bij het wijder verspreid raken van het bezit van mobiele telefoons. Maar dat deed ik niet, want mijn gebrek aan fantasie maakte dat ik mij niet kon voorstellen dat Nederlanders zich ooit zo raar zouden kunnen gaan gedragen.

Het voorbeeld leert dat er wel degelijk gevallen bestaan waarin het opvatten van ruimte als tijd kan helpen tot betere voorspellingen te komen. Er bestaat ook op zijn minst één sociaal-wetenschappelijke theorie die verklaart waarom het overbruggen van ruimte tijd kan kosten: de theorie van de diffusieprocessen. De les die we van Thornton zouden moeten leren is daarom volgens mij tweeledig. Ten eerste, dat we ons bewust moeten zijn van onze neiging ruimte op te vatten als tijd, zodat we die neiging kunnen herkennen en naar onze hand kunnen zetten. Ten tweede, dat we nooit op een mechanische manier ruimte

mogen opvatten als tijd. In plaats daarvan zouden we ons steeds moeten afvragen *welke* ontwikkelingen die ergens plaatsvinden zich ook elders zouden kunnen gaan voordoen, en onder welke condities dat zou kunnen gaan gebeuren.

Clara H. Mulder